Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 3. **Juli 1924.**

VERSLAG
der
DERTIENDE ALGEMEENE VERGADERING
van de Vereeniging van Predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden Woensdag 23 en Donderdag 24 April 1924, in het Jaarbeursgebouw te Utrecht.

I.

1. De Voorzitter, Prof. L. LINDEBOOM van Kampen opent om één uur de vergadering in een der zalen van het Hôtel de l'Europe, daar voor de middagvergadering van Woensdag geen groote zaal in het Jaarbeursgebouw beschikbaar was.

Gezongen wordt Psalm 133 : 1. Daarna leest de Voorzitter Openbaring 1 : 9—20 en gaat voor in gebed.

Prof. LINDEBOOM spreekt nu het openingswoord dat reeds in de Mei-aflevering van dit tijdschrift is opgenomen.

2. Berichten van verhindering zijn ingekomen van Ds. J. Vonk, Ds. S. Huismans, Dr. J. C. de Moor, Ds. G. J. van der Vegt en Ds. G. Renting.

3. De secretaris Ds. J. G. KUNST van Arnhem leest zijn jaarverslag.

Het luidt als volgt:

Geachte Vergadering!

Voor m'n dertiende jaarverslag vraag ik een enkel oogenblik uw aandacht. Officieele werkzaamheden vallen meestal niet in den smaak. Ik zal denken aan het verzoek: Maak 't kort.

Het ledental onzer vereeniging bedraagt thans 386. 133 Kerken steunen ons met een jaarlijksche geldelijke bijdrage. Dit aantal is dus, dank zij de verleden jaar gezonden circulaire, belangrijk toegenomen. Bovendien hebben we nog 26 contribuanten. In het Bestuur kwam geen verandering. Ds. Huismans kon zijn arbeid nog niet hervatten. Blijkens een van hem ontvangen schrijven zijn er teekenen van beterschap, maar herstel trad nog niet in. Aan den arbeid voor onze vereeniging kon hij, zeer tot ons leedwezen, ook nog niet weer deelnemen. Moge het zoo begeerde herstel spoedig volgen! Dit jaar zijn aan de beurt van aftreding Prof. L. Lindeboom en Ds. J. Vonk.

Na het desbetreffend besluit der vorige vergadering heeft het Bestuur zich gewend tot de Besturen der Hervormd-Gereformeerde Predikantenvergadering en tot de Vereeniging van Christelijk-Gereformeerde Predikanten met het volgend schrijven:

Weleerwaarde Heeren en Broeders!

In de vergadering der Vereeniging van Predikanten der Gereformeerde Kerken in Nederland is de wenschelijkheid uitgesproken van contact met die vereenigingen van Predikanten die met ons op den zelfden grondslag staan. Ondergeteekenden zijn aangewezen om namens het Bestuur zich met U in verbinding te stellen en Uwe Vereeniging te vragen of ook Uwerzijds op dit contact wordt prijs gesteld. Indien Uw antwoord hierop toestemmend zou kunnen zijn, stellen wij U voor dat ook door U eene

commissie worde aangewezen die met ons overlegt of, en zoo ja op welke wijze dit contact zou kunnen worden gelegd. U zult ons zeer verplichten indien U aan het adres van den laatstondergeteekende vóór 1 Maart zoudt willen berichten of Uwerzijds op ons voorstel kan worden ingegaan.

Met heilbede en broederlijken groet,

Namens het Bestuur voornoemd :

L. LINDEBOOM, *Voorzitter.*
J. G. KUNST, *Secretaris.*

Dijkstraat 18, Arnhem.

Kampen, / Arnhem, Dec. 1923.

Hierop zijn de volgende antwoorden ontvangen :

A'dam, Febr. '24.

Weleerw. Heeren en Broeders!

Op de vergadering van het Moderamen der Herv.-Geref. Pred.-vergadering kwam het schrijven van Uw Bestuur ter sprake.

Mij werd opgedragen om U nader aanduiding te vragen van wat door U onder dit „wenschelijk contact" verstaan wordt, opdat het Moderamen in de gelegenheid zal zijn op de eerstvolgende Predikantenvergadering, die 10 Sept. a.s. D. V. zal gehouden worden, den leden dit idee voor te leggen en daar in breeden kring een beslissing uit te lokken.

Met heilbede en broederl. groet.

Namens het Moderamen voornoemd :

J. H. F. REMME, *Secretaris.*

Joh. Verhulststr. 159, Amsterdam.

Dordrecht, 7 Jan. 1924.

Weleerw. Heeren en Broeders!

Onder dank voor Uw belangstellend schrijven melden wij U, namens het bestuur, dat wij, zonder de vereeniging te hebben gehoord, geen beslissing kunnen nemen. Op onze l.l. gehouden vergadering was reeds besloten, dat, indien er een verzoek kwam, de vereeniging eerst dan zich zou uitspreken.

De drukke dagen zijn oorzaak geweest, dat we niet eerder hebben geantwoord.

Heilb. met br. gr.

Namens het bestuur
der Ver. van Chr. Geref. Pred.:
Ds. L. H. VAN DER MEIDEN, *Secr.*

Aan het Bestuur der Ver.
van Pred. der Ger. Kerken.

Deze aangelegenheid verkeert dus nog in een staat van voorbereiding. Te zijner tijd zal U nader mededeeling van het verloop der onderhandelingen worden gedaan. Bij het Bestuur kwam in een verzoek van het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium om een conferentie te mogen hebben ten einde te kunnen bespreken wat gedaan zou kunnen worden om in de Predikantenwereld meerdere kennis van en meerdere belangstelling voor de Sociale vraagstukken te kweeken. Uw Bestuur ontving daartoe uwerzijds noch volmacht noch opdracht. Niettemin werd geoordeeld dat een samenspreking niet mocht worden geweigerd. Indien het resultaat van de dezer dagen te houden conferentie wezen zou, dat het Bestuur tot de meening kwam, dat onze vereeniging in een of andere richting werkzaam zou moeten worden, dan zullen daartoe strekkende voorstellen aan U worden voorgelegd. In den loop van het jaar konden weder enkele dissertaties van Geref. Theologen tegen gere-

duceerden prijs worden verkrijgbaar gesteld. Daarmee kon worden voldaan aan een ten vorigen jare geuiten wensch. Hoewel een niet onbelangrijk getal broeders van de aanbieding gebruik maakten, was toch de animo niet zoo groot als vroeger. Met de samenstelling van het agendum is het ditmaal vlot gegaan. Een woord van dank aan drie van de vier referenten, die ons hun stellingen zoo vroeg ter publicatie toezonden, mag niet achterwege blijven. Ook nu komt het Bestuur U voorstellen het contract met het Gereformeerd Theologisch Tijdschrift te verlengen, voor de uitgave ervan een subsidie te voteeren en aan de Redacteuren, die door onze vereeniging zijn aangewezen, hartelijk dank te brengen. Van de finantiën zal U onze penningmeester rapporteeren. Ik mag er alleen van zeggen dat we dankbaar kunnen zijn.

En hiermee, broeders, is mijn officieel woord ten einde.

Zegene God de Heere ook verder onze vereeniging!

4. De penningmeester Ds. F. KRAMER van Beverwijk rapporteert van de finantiën. Er is *f* 1028.30 ontvangen en *f* 838 uitgegeven.

De rekening en verantwoording van den penningmeester wordt in handen gesteld van eene commissie, bestaande uit de predikanten J. Mulder en J. Sluys.

Deze commissie heeft later gerapporteerd alles in orde te hebben bevonden en overeenkomstig haar advies is de penningmeester van zijn beheer over het verloopen jaar gedechargeerd.

5. Aan de orde is nu de verkiezing van Bestuursleden.

Ds. J. VONK wordt bij acclamatie herkozen.

Voor de vacature, ontstaan door het aftreden van Prof. Lindeboom, die om zijn hoogen leeftijd verzocht heeft niet herkozen te worden, is door het Bestuur een voordracht van vier broeders opgemaakt, welke door de vergadering, zoo zij dit wenscht, kan worden aangevuld.

Uit de vergadering gaat een stem op die er bij Prof. Lindeboom op aandringt op zijn besluit tot niet-herkiesbaarstelling terug te komen.

Prof. Lindeboom betuigt hiervoor zijn dank maar verklaart hieraan niet te kunnen voldoen.

Met luid applaus wordt een voorstel aangenomen om Prof. Lindeboom te benoemen tot eere-lid der vereeniging.

Dit aanvaardt Prof. Lindeboom gaarne.

Als voordracht van het Bestuur worden in alfabetische volgorde bekend gemaakt de namen van : Dr. K. Dijk, Ds. W. H. Gispen, Dr. F. W. Grosheide en Dr. T. Hoekstra

Hierbij worden op verzoek van de vergadering gevoegd de namen van Dr. G. Ch. Aalders en Dr. J. C. de Moor.

De brs. Ds. C. Lindeboom en Ds. A. Mulder verklaren zich bereid als stembureau te fungeeren.

Later rapporteeren dezen dat uitgebracht zijn 115 stemmen. Hiervan verkregen Dr. F. W. Grosheide 40, Dr. K. Dijk en Ds. W. H. Gispen ieder 21, Dr. T. Hoekstra 15, Dr. G. Ch. Aalders 10 en Dr. J. C. de Moor 6 stemmen.

Bij een tweede vrije stemming worden uitgebracht 124 stemmen. Hiervan waren voor Dr. F. W. Grosheide 68, Dr. K. Dijk 29 en Ds. W. H. Gispen 27 stemmen.

Dr. F. W .Grosheide is dus gekozen en zal hiervan bericht ontvangen.

6. Het contract met het Consortium van het Gereformeerd Theologisch Tijdschrift wordt gecontinueerd.

De redacteuren Dr. G. Ch. Aalders en Dr. J. Ridderbos worden met dank voor hun arbeid herbenoemd.

Een steun van *f* 200 voor de uitgave wordt werderom toegezegd.

7. De notulen der vorige jaarvergadering, die in het Gereformeerd Theologisch Tijdschrift zijn opgenomen, worden onveranderd vastgesteld.

8. Aan de orde is nu het Referaat van Ds. G. DIEMER van R o d e n over : *De beproeving der geesten in onzen tijd.*

Spr. ontwikkelt daarbij de volgende stellingen :

I. De eisch van de beproeving der geesten, welke een gebod Gods is voor alle tijden, ontvangt in onzen tijd met

zijn veelheid van wijsgeerige stelsels en zijn naar nieuwe banen zoekende religiositeit een bijzondere accentuatie.

II. In Zijn Woord heeft God ons den eenig-waren toetssteen der geesten gegeven. Alleen het aanvaarden van deze absolute norm der waarheid kan ter laatster instantie critisch-aangelegde geesten bewaren voor destructief criticisme en scepticisme.

III. De beproeving der geesten in Schriftuurlijken zin is taak en roeping van ieder, wiens geest door Gods Geest is verlicht, om de waarheid van Zijn Woord te verstaan, maar moet door elk op zijn eigen wijze en naar zijn onderscheiden roeping worden uitgeoefend.

IV. Deze roeping is onder de protestantsche kerken het best verstaan door de Gereformeerden, en ook nu zal de Gereformeerde beweging dan alleen haar zuiverheid en kracht kunnen behouden, als ze volhardt in deze haar critische houding.

V. Bij de beproeving der geesten moet doorgedrongen worden tot de beginselen, die aan de verschillende afwijkingen ten grondslag liggen. Voorts moet zij geschieden met klaarheid, beslistheid en gematigdheid.

VI. Op de rechte wijze uitgeoefend kan de beproeving der geesten een middel zijn, om de verhoudingen te zuiveren, de doorwerking van verderfelijke beginselen te stuiten, de Christelijke wetenschap en levensbeschouwing gezond te houden en de volksziel te bewaren voor den geest des tijds.

9. Bij de bespreking die op dit referaat volgde is het woord eerst aan Ds. N. DIEMER van Vijfhuizen. Deze heeft vooral belangstelling gevoeld voor de behandeling van de derde stelling, maar is niet geheel bevredigd. Er ligt z. i. een gevaar in die stelling, immers de referent zocht voornamelijk het kenmerk dezer eeuw in modern-filosofische stelsels, als criticisme en scepticisme, maar spr. vraagt of ook niet het sectarisme een kenmerk is van onzen tijd. Hij meent van wel. En daartegen waarschuwt z. i. de derde stelling en haar uiteenzetting niet voldoende.Integendeel. Als de referent in die stel-

ling zegt dat het de taak van een ieder is om de geesten te beproeven, dan zou dit subiectivisme en sectarisme kunnen in de hand werken. Sommigen meenen inderdaad dat zij alleen den Geest hebben. Daarom zou spr. liever in de derde stelling hebben gelezen dat de beproeving der geesten taak en roeping is van de Kerk van Christus.

Daarna vraagt Dr. J. THIJS van Meppel of de beproeving der geesten ook moet worden uitgestrekt tot onze terminologie. Spr. vraagt dit omdat hij den indruk kreeg, dat referent geen bewonderaar is van de waarden-filosofie. Moeten wij dat woord overnemen ? Welke argumenten heeft de referent er tegen. Hij sprak kleineerend van „waarden."

Ds. F. KRAMER van Beverwijk meent dat er tegen het referaat niet veel in te brengen is. Het was geheel abstract. Spr. heeft geen bepaalde geesten hooren noemen. Wel noemde de referent combinaties van geesten.

Spr. wil een vraag stellen. Hebben wij, Gereformeerden, nu het vermogen om alle dingen te toetsen ? Wij belijden : ik geloof eene heilige, algemeene, christelijke Kerk. Van die Kerk zijn wij een deel. Maar zijn wij nu alleen het hoofd, en de anderen slechts hand of voet ? Spr. acht dat een moeilijke vraag. De apostel Paulus was Gereformeerd en Jakobus ook, en toch schijnen ze elkander tegen te spreken. Het zal ten slotte, zegt spr., wel altijd zóó zijn dat het ééne waar is en het andere niet voor mijn besef. De beproeving der geesten is een worsteling om de waarheid. En als Gereformeerden hebben wij toch de roeping om ootmoedig te zijn en anderen te waardeeren.

Dr. C. J. GOSLINGA van Oosthem is van oordeel dat het zwaartepunt van het referaat ligt in de eerste stelling. Hij had daarom een practische uitwerking van dit onderwerp verwacht. Nu is de referent echter te veel in het abstracte gebleven. Zoo had spr. b.v. gaarne iets willen hooren over de beproeving der geesten en de bediening des Woords. Dan hadden we er iets voor onze preeken aan gehad. De referent is wel wat eenzijdig geweest. Hij heeft de beproeving der

geesten vrijwel vereenzelvigd met de bestraffing van afdwalenden. Maar spr. vraagt of in een afwijkende meening, vooral wanneer die in grooten kring aanhang vindt, niet ook een element van waarheid schuilen zal. De beproeving der geesten kan ook waardeerend zijn. Zij behoeft niet in alle deelen afwijzend te wezen. En het is ook niet voldoende wanneer slechts op matigheid wordt aangedrongen. Spr. denkt b.v. aan het optreden van den Sadhoe Soendar Sing. Op welke wijze moet in den tegenwoordigen tijd de beproeving der geesten worden in toepassing gebracht ? De eerste stelling zegt dat de beproeving der geesten in onzen tijd een bizonderen eisch stelt. Maar dat bizondere blijkt uit het referaat niet. Wat in de vijfde stelling is aangegeven was ook de methode b.v. voor den apostolischen tijd. Daarom vraagt spr. : wat is speciaal nu onze roeping ?

Ten slotte vraagt nog de Voorzitter, Prof. L. LINDEBOOM wat de referent bedoelde met zijn uitspraak, dat de Kerk alleen een roeping heeft tegenover hen, die binnen zijn. Spr. vraagt of dat wel juist is. Moet de kerk ook niet optreden tegenover dwalingen, die buiten haar kring openbaar worden.

De referent, Ds. G. DIEMER beantwoordt de sprekers. Rekenschap gevend van de wijze waarop hij het onderwerp heeft behandeld wijst hij er op dat het een onderwerp is van enorm-wijde strekking. Hij moest dus wel zoeken naar begrenzing en omlijning en heeft zich daarom de vraag gesteld : hoe zijn de Gereformeerden in dit opzicht uitgekomen in de historie ? En daaruit kon dan de conclusie worden gemaakt voor onzen tijd. Wij moeten in de lijn der historie voort naar Gereformeerde beginselen. Maar daarom onthield referent er zich ook van om in verschillende bizonderheden te treden. Hij meende het algemeen beginsel van de onderscheiden verschijnselen te hebben gevonden in het criticisme van Kant. Hij weet wel dat sommigen zeggen zich juist van Kant te willen losmaken, maar zij staan niettemin onder zijn kritischen invloed. Aan de afdwalingen kan alleen ontkomen worden

door terug te keeren tot de norm van Gods Woord en dien te aanvaarden.

Aan Dr. THIJS antwoordt de referent dat het woord „waarde" een goed Nederlandsch woord is en dus gebruikt kan worden, ook al stellen wij ons tegenover het Neo-Kantianisme. Mits wij er niet de beteekenis aan geven die er door de nieuw-Kantianen aan wordt gehecht kunnen wij het gebruiken.

Enkele broeders hebben gevraagd : Moeten we tegenover afwijkende richtingen ook niet waardeerend optreden ? Moeten we er geen rekening mee houden dat er is een heilige algemeene christelijke Kerk ? Hierop antwoordt de referent dat de Katholiciteit van Christendom en Kerk allerminst mag worden miskend. Hij heeft ook gesproken van „andersdenkende medechristenen". Maar anderzijds mag ook niet miskend dat God in de Gereformeerde richting het beginsel der Reformatie het zuiverst tot openbaring heeft gebracht. Dat erkent ieder Gereformeerde. Daarom is hij Gereformeerd. Wie daarvan overtuigd is kan niet anders doen dan den maatstaf van Gods Woord aanleggen zooals Hij dien ons kennen deed. En daarmee doen wij aan de Kerk des Heeren den grootsten dienst. Deden we 't niet, dan gebruikten we ons talent niet en deden we niet datgene waartoe God ons zelf heeft geroepen. Daarmee doen we ook anderen niet te kort. We sluiten hen niet buiten Gods Koninkrijk. Vele Ethischen b.v. maken den indruk van persoonlijk oprechte geloovigen te zijn.

Kant heeft het oude waarheidsbegrip gedood. Hij heeft een klove gemaakt tusschen denken en zijn en de bovennatuurlijke dingen voor onkenbaar verklaard, al laat hij ze dan door een achterdeur weer binnen (door zijn practische Vernunft). Vele Ethischen liggen onder de beklemming daarvan. Sommiger geloof is al maar bevreesd voor de wetenschap. Nu verwerpen wij hen persoonlijk niet, maar wij gelooven dat zij wat hun inzichten aangaat, dwalen. Die consequentie moeten we aandurven. Als zij in den hemel komen, — en de refe-

rent twijfelt niet of er zullen Ethischen in den hemel komen — dan zullen zij Gereformeerd zijn. Als wij werkelijk de pretentie aandurven, dat de Gereformeerde belijdenis de meest zuivere is, dan kunnen we ons dat niet anders denken. Het Gereformeerde stantpunt is de meest consequente doorwerking van de Reformatie. Juist door op de beginselen te letten zullen we bewaard worden voor een verwerpen der personen.

Bij deze algemeene opvatting der behandeling van zijn onderwerp behoefden de secten niet opzettelijk te worden genoemd.

Zij vallen onder zijn algemeen gezichtspunt.

Ten slotte erkent de referent gaarne dat de beproeving der geesten ook door de prediking des Woords heeft te geschieden.

En waar hij onderscheid maakte tusschen de taak der Kerk als instituut en als organisme, stemt hij evenzeer toe dat het instituut der Kerk een roeping heeft tegenover hen die trachten met verkeerde leeringen van buiten in de Kerk in te dringen.

10. De Voorzitter brengt den referent den dank der vergadering en sluit de eerste middagsamenkomst.

J. G. KUNST.

OVER DE RELATIE VAN SARGON VAN AKKAD TOT AKKAD EN BABEL

door

Dr. N. D. VAN LEEUWEN te Harkema-Opeinde.

In Gen. 10 : 10 worden als 't beginsel van Nimrods imperium de steden Babel en Erech en Akkad en Kalneh genoemd. Babel is 't Akkadische Bab-ili en 't Sumerische Ka-dingirra, dat beide „Poort Gods" beduidt. Erech is 't Akkadische Uruk, 't Sumerische Unu-ki, dat beide „woonplaats" beteekent. Akkad is 't Akkadische Akkadu, 't Sumerische Agadé en Aggidé. Omtrent Kalneh schrijft Hommel in zijn Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients, 1904, p. 384, n. 4, dat de naam wel uit Ki-en-lil, dat 't zelfde zou wezen als En-lil-ki = Enlilplaats, een Sumerische naam voor de stad Nippur, ontstaan zal zijn. Hij is daarom jegens de Talmudische traditie, welke in 't tractaat Joma Kalneh met Nippur identificeert, gunstig gestemd. A. H. Sayce echter schrijft in The Journal of The Royal Asiatic Soviety, 1923, p. 570 : Calneh is Kul-unu, near Erech, called Kulab bij the Semites, owing to a similarity of forms between the two characters unu and ab and the fact that they both signified „abode". In elk geval hebben wij in Gen. 10 : 10 de namen van vier steden, die in de 1e helft van 't 3de millennium v. Chr. elk een min of meer voorname positie in Babylonië innamen. Ook Gen. 10 : 10 kent door die steden 't beginsel, 't uitgangspunt, van Nimrods imperium te noemen een voorname plaats in Babylonië aan haar toe, want er waren, wie met Nimrod ook moge bedoeld worden, in zijn tijd, naar onze kennis der oud-Babylonische historie, meerdere steden in Babylonië. Omtrent Nippur en Kulunu-Kulab is niet bekend, of ze te

eenigertijd zetels van hegemonie bezittende standskoningschappen geweest zijn. Wel was Nippur een zeer oude stad, die met haar heiligdom van Enlil, den heerschappijgod der Babyloniërs, een centrale positie in 't religieuse en politieke leven van Babylonië reeds in elk geval in de eerste helft van 't derde millenium v. Chr. innam en de overlevering, die we in de Sumerische koningslijsten, Poebel, Historical Texts, p. 75, aantreffen, dat de vader van Gilgames priesterlijk heer van Kulab of Kulunu was, getuigt van hoogen ouderdom dezer laatste stad. Uruk was tijdens Sargon, dien Weidner in zijn „Die Könige van Assyrien, p. 65, van 2684—2630 laat regeeren, reeds voor de derde maal zetel van een stadskoningschap, dat over Sumer, d. i. Zuid-Babylonië, de hegemonie uitoefende, en Lugalzaggisi, in dien tijd koning van Uruk, heeft, voordat hij door Sargon werd verslagen en gevangen genomen, zoo al niet een eenigszins duurzame heerschappij in 't Westen gevestigd, toch daarheen een zegevierenden veldtocht ondernomen. Wij lezen namelijk in zijn opschrift bij Thureau-Dangin, Die Sum. und Akkad. Königsinschriften, p. 154, dat de god Enlil „van de benedenzee (d. i. de Perzische golf) langs Tigris en Euphraat tot aan de bovenzee (d. i. de Middellandsche of de Zwarte Zee) zijn (n.l. L's) voet heeft gericht." De stad Akkad werd door Sargon de zetel van een stadskoningschap, dat niet alleen over 't land Akkad, d. i. Noord-Babylonië, en Sumer, d. i. Zuid-Babylonië, dus over geheel Babylonië de hegemonie uitoefende, maar ook zijn macht ver daarbuiten deed gevoelen, n.l. in 't Oosten, Elam, in 't Westen tot in Syrië, in 't Noorden Assyrië, ja, Sargon drong, blijkens den in 1913 te Tell-el-Amarna, (de plaats, waar eens de residentie van den Pharao Amenophis IV. Echnaten was gebouwd, 1e helft der 14e eeuw) in Egypte gevonden spijkerschrifttekst zelfs waarschijnlijk tot in 't hart van Klein-Azië door.[1]) Babel is, voor-

---

[1]) Ernst F. Weidner, Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien.

zoover bekend, eerst onder de Amurru- of Chammurapi-dynastie, 2057—1758, (Weidner, Die Könige von Assyriën, p. 62,) tot zetel van een over geheel Babylonië en ook ver daarbuiten heerschend stadskoningschap geworden.

Hoe groot de beteekenis van Sargon van Akkad voor Akkad moge geweest zijn, er is toch geen bewijs in de Akkadische en Sumerische teksten hem voor den stichter van Akkad te houden. Zelfs is King, (A History of Sumer and Akkad, p. 53) van oordeel, dat long before the rise of Kish (en Kis bestond reeds vóór Sargon) the town of Akkad may well have been the first important centre of Semitic settlement in the north, maar tegenover dit oordeel staat 't bericht in de Koningslijsten bij Poebel, (Historical Texts, p. 73) waaruit blijkt, dat er onder de koningen, die tijdens 't 1e stadskoningschap van Kis, dat volgens Babylonische overlevering 't 1e stadskoningschap na den zondvloed was, te Kis heerschten, eenige waren, die een Semietischen naam droegen. Maar men moet toch de stichting van Akkad vóór den tijd van Sargon stellen. In de uit den tijd van 't Nieuw-Babylonische rijk, 625—539, dateerende Kroniek, die echter op oude exemplaren teruggaat, betreffende Sargon en andere vroege Babylonische heerschers lezen wij in r. 19 [2]) omtrent Sargon: ite Agadé Gab-Ri Babili ipus. King (Chronicles, II, p. 8, n. 1) zegt van dezen regel: This phrase may possibly be taken to mean that he (n.l. Sargon) included both Agadé and Babylon within the boundary of his kingdom. It is more probable, however, that we should regard it as implying that he increased the boundaries of Agadé, making them as large as those of Babylon. In elk geval hebben wij dus, volgens King, bij dit bericht der Kroniek niet daaraan te denken, dat Sargon Akkad *gesticht* zou hebben. En het komt ons voor, dat 't bericht in de 2e der door King mogelijk geachte beteekenissen moet opgevat worden. Immers 't woord itê beteekent

---

[2]) L. W. King, Chronicles Concerning early Babylonian Kings.

grenzen-gebied, van itû, grens, Delitzsch, Assyrisches Handwörterbuch, p. 156. Het woord Gab-Ri komt ook voor in r. 23 van de Assyrische recensie der Omina van Sargon en Naramsin, King, Chronicles, p. 31. Dit Gab-Ri is een Sumerische uitdrukking, waaruit een Akkadisch woord gabrû ontstaan is, dat o. m. beteekent: ebenbürtig, einem andern gleich, Delitzsch, o. c. p. 193. Het Sumerische Gab-Ri dient echter in Akkadische teksten als ideogram voor 't Akkadische woord machiru, m. a. w. Gab-Ri wordt in die teksten als machiru uitgesproken, dat „overeenstemmend" en drgl. beduidt. In den zooeven genoemden regel der Assyrische recensie van de Omina lezen wij van Sargon, dat hij sanina Gab-Ri ul s i. Gab-Ri of Gaba-Ri beteekent letterlijk: „borst-gaan", „tegemoetgaan" en wordt in 't Akkadisch door 't werkwoord machâru, overeenstemmen, verklaard. Het beteekent als substantivum „een borst-gaande, een tegemoet gaande". De uitdrukking gaba-ri-nu-tuku beduidt: een gelijkkomende, een overeenkomende niet hebbende, onvergelijkelijk, (Poebel, Grundzüge der Sumerischen Grammatik, p. 62.) In de aan r. 23 der Omina, Assyr. rec., parallele plaats der Kroniek, r. 2, King, Chronicles, p. 1, lezen we: sanina u machiri ul isi. Bewijs hebben wij dus ook in de Kroniek, dat Gaba-Ri of Gab-Ri in dien regel der omina machiri kan gelezen. In r. 19 der Kroniek lezen wij daarom ook Gab-Ri als machiri en vertalen: „de grenzen (of 't gebied) van Agadé maakte hij de gelijke van Babel." In elk geval beteekent daar 't Sum. Gaba-Ri, of het dan al in 't Akkadisch machiri, dan wel anders gelezen moet, „overeenstemmende", „gelijke". Wij hebben dus hier 't bericht, dat Sargon Agadé's gebied gelijk maakte aan Babel. Blijkens de beteekenis van Gaba-Ri en machiru kan dat moeilijk bedoelen, dat Sargon Akkads en Babels gebied tot één gebied maakte. Het gebruik van Gaba-Ri en machiru in de Kroniek en de Assyrische recensie der Omina pleiten daar, blijkens 't bovenstaande, eveneens tegen. Ook kan het geen qualitatieve beteekenis hebben, want dan mocht men verwachten, dat er niet stond 't gebied van Agadé,

maar alleen Agadé, n.l. „Agadé maakte hij de gelijke van Babel." Er blijft dus over, dat wij hier te denken hebben aan een gelijk maken van Akkads gebied aan dat van Babel in quantitatieven zin, n.l., dat hij Akkad zoo groot maakte als Babel en wel, omdat het is een goede daad van Akkads koning jegens zijn residentie, door vergrooting. Sargon vergrootte ook, blijkens r. 28 der Omina, Assyr. rec., King, Chronicles, p. 32, zijn paleis. Daarbij is hier geen sprake van stichting van Akkad, want dan zou, zooals in de Omina, Assyr. rec., r. 10, King, Chronicles, p. 28, eerst de bouw zijn vermeld geworden, nl. ala ipusu „hij maakte een stad" en dan : „en noemde haar naam Agadé en maakte haar gebied 't gelijke van Babel."

Verder lezen we in de Oud-Babylonische Koningslijsten, nader 't fragment Scheil en 't fragment Legrain, zooals die fragmenten voorkomen bij Gadd, The Early Dynasties of Sumer and Akkad, p. 6 en 11, en Zeitschrift für Assyriologie, 1922, p. 6 en 41, omtrent Sargon in 't Sumerisch : „lugal agade lu agade mun-da (?)-du-a". Gadd voegt achter da een vraagteeken, Ungnad in Zeitschrift für Assyriologie, 1922, p. 6, laat 't vraagteeken weg. In elk geval kan er moeilijk iets anders dan da gestaan hebben en er heeft beslist meer gestaan dan mundua, „die gebouwd heeft." Gadd vertaalt o. c. p. 6 echter „king of Agade, who builded Agade" en op p. 11 eveneens „king of Agade, who Agade built. In Zeitschrift für Assyriologie, 1922, geeft Poebel op p. 41 als vertaling van Legrain : „king of Akkad, who founded Akkad". In deze vertalingen wordt echter geen acht geslagen op 't infix da, maar vertaald, alsof er enkel mundua stond. Maar 't infix da geeft stellig een variatie van 't begrip mundua aan, zoo nl., dat wij in mundadua meer hebben, dan in mundua. En letten we op de beteekenis van 't infix da, nl. „met", „mede", „bij" en drgl., Poebel, Grundzüge der Sum. Grammatik, p. 188, e. e., dan hebben wij grond mundadua te vertalen door „die mede bouwde" of „die bijbouwde", derhalve den geheelen regel : „koning van Agadé, die Agadé bijbouwde", d. w. z. „ver-

grootte", wat overeenkomt met bovengegeven verklaring van r. 19 der Kroniek.

In een opschrift uit den tijd van Sargon zelf, dat voorkomt in Poebel, Historical Texts, p. 179, lezen we in 't Akkadisch: „Zabala ilsu Sarrukin sar Kis in ...... ki ...... ri (?) agade alam " „(Voor) Zababa, zijn god, Sarrukin, koning van Kis, in de ...... Agade een stad ......" Hier kan men eveneens aan een vergrooting van Agade door 't bijbouwen van een voorstad of stadskwartier denken. Deze passage herinnert ons aan een plaats in de Assyrische recensie der Omina, nl. r. 10, King, Chronicles, II, p. 28. De regel is, helaas, verminkt. Te zien is nog agade ala ipusuma ...... ki sumsu im(bu-u), King l. c. vult aan kima (= like unto) en laat ala terecht behooren bij een stadsnaam, die na ipusuma en vóór ki gestaan heeft. Hij vertaalt: „(Sargon who) built a city like to Agadé, and called its name ...... Winckler, geciteerd door Jastrow, Die Religion Babyloniens und Assyriens, 1912, II, p. 232, n. 5, vulde aan „nach dem Muster von Agade", welke aanvulling door Jastrow wordt verworpen, maar overeenkomt met die van King. Hommel, Geschichte Babyloniens und Assyriens, 1885, p. 305, vult aan „in der Nähe von Agade eine Stadt baute". Jastrow zelf vult aan saplis en verder evenals Winckler, Geschichte der Stadt Babylon, Babilu, en geeft dan als vertaling: „unterhalb von Agade erbaute er die Stadt und Babilu nannte er ihren Namen". Winckler dacht dus, dat hier de stichting van Babel werd bericht, maar daarbij stond hij onder invloed van zijn historisch systeem, waartoe o. m. behoorde, dat met Sargon als stichter van Babel en met Babel, gesticht door Sargon, een nieuwe wereldaera aanving. Er is geen grond in den tekst om „Babilu" aan te vullen en dus hier aan stichting van Babel te denken, De aanvulling „saplis", unterhalb, onder, echter past beter bij de teekenrest in King, Chronicles, p. 129, r. 10, dan „kima", „gelijk". In beide gevallen evenwel, maar vooral bij de aanvulling saplis kan 't bericht zeer wel op vergrooting van Agade door den

bouw van een zusterstad, die dan bij Agade gelegen heeft, doelen.

Evenmin als van Agade kan Sargon als stichter van Babel beschouwd en ook ontbreekt er elke grond om, zooals Jastrow, Die Religion Babyloniens und Assyriens, II, 232, n. 1, wil, hem een „Neugründung" von Babel toe te kennen. Bezien we hierbij de reeds boven besproken r. 10 der Assyrische recensie der Omina. King, Chronicles, I, p. 49, oordeelt, dat deze regel en r. 19 der Kroniek op dezelfde gebeurtenis betrekking hebben. Hij schrijft daar : „The mention of Agade in the Chronicle occurs in connection with its boundaries which are recorded to have been made like those of Babylon. We may possibly take this to mean that Sargon increased the boundaries of Agade. In the parallel passage in the omens we may see the form this increase took ; for he is there recorded to have built a city like (or, possibly, near) Agade, and, after naming it, to have settled inhabitants therein. The inhabitants doubtless came from Agade, and the city itself may well have been reckoned within the boundary of the capital." Terwijl Winckler en Jastrow in r. 10 der Omina, Assyr. rec., Babilu aanvullen, waagt King zich aan geen aanvulling en laat hij in 't midden, welke stad bedoeld wordt. De teekenrest van den plaatsnaam, zooals die rest voorkomt bij King, Chronicles, II, p. 129, behoeft volstrekt niet een deel van „Ka-dingir-ra" = Babel te zijn. Veeleer kan wegens die teekenrest daartegen bezwaar gemaakt. Het is dan ook te verstaan, dat King hier niet aan Babel wil gedacht hebben, doch aan een andere stad.

Wat de verhouding van Akkad en Babel tijdens Sargon aangaat, men heeft wel gedacht, dat Sargon in Babel tempels heeft gebouwd. Hommel, schrijft nog in zijn Geographie und Geschichte des Alten Orients, 1904, p. 302, dat volgens een contracttafeldatum Sargon den tempel der godin Anunit en den tempel van den god A-mal in Babel gebouwd heeft. En ook nog King, A History of Sumer and Akkad, 1916, p. 226, schrijft omtrent deze dateeringsformule : The dateformula

which confirms a third point in the late tradition refers to the year in which Shar-Gani-Sharri laid the foundations of the temple of Anunitu and the temple of Amal in Babylon, proving not only that the city of Babylon was in existence at this period, but also that *Sargon* devoted himself to its adornment by building temples there." De bedoelde dateeringsformule is gepubliceerd door Thureau-Dangin in Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres, 1896, p. 359, en komt ook voor in Thureau-Dangin, Die Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften, 1907, p. 225. Zij luidt aldus : „in sanat sarganisarri ussi bit annunitum u bit ilu A-mal in babilim iskunu u Sarlak sar Qutim ikmu, d. i. „In 't jaar, waarin Sarganisarri de fundamenten van den tempel van Anunitu en van den tempel van Amal in Babylon legde en Sarlak, den koning van Qutim, gevangen nam." In deze dateeringsformule wordt echter niet Sargon, maar Sargalisarri, Sargons 4de opvolger op den troon van Akkad, genoemd. King nu in zijn A History of Sumer and Akkad, Chapter VIII, kent Sargon nog slechts als koning van Kis en niet als koning van Akkad en hij meent, dat Sargalisarri in de latere traditie met Sargow geidentificeerd is, zoo nl., dat the name of the earlier king of Kish has been borrowed for the King of Akkad, whose real name, Shar-Gani-Sharri (zooals King evenals Thureau-Dangin foutief den naam schrijft) has disappeared in the tradition." Door deze indentificatie heeft dat hoofdstuk van Kings „A History of S. a. A.", van details afgezien, thans geen wezenlijke waarde meer. Vóór hem was op grond van de foutieve lezing Sarganisarri Sargon en Sargalisarri vereenzelvigd ; King, o. c. p. 218. Uit de Koningslijsten, door Scheil, Poebel en Legrain gepubliceerd, is echter gebleken, dat Sargon de eerste koning van Akkad was, en dat Sargalisarri zijn vierde opvolger op den troon van Akkad geweest is. Daardoor kan de Sargon der latere traditie niet meer met Sargalisarri geidentificeerd worden, maar moet hij als Sargon, de eerste koning van Akkad, worden beschouwd en vervalt

dus de reden om de dateeringsformule van Sargalisarri te betrekken op den Sargon der latere traditie, maar moet ze betrokken op Sargalisarri, den 5den koning van Akkad. Uit de dateeringsformule kan dus geen conclusie worden getrokken omtrent de verhouding van Akkad en Babel tijdens Sargon, den eersten koning van Akkad.

R. 18 en 19 der Kroniek, King Chronicles, II, p. 8, en r. 8—11 der Omina, Assyr. rec., King Chronicles, II, p. 28, hebben echter wel beteekenis voor de vraag, hoe de verhouding van Akkad en Babel tijdens Sargon was. De plaats in de Kroniek wordt evenals die in de Omina door King zoo beschouwd, dat zij een daad berichten, die gunstig voor Babel was. Hij schrijft in Chronicles I, p. 47, dat de twee regels der Kroniek en r. 8 en 9 der Omina verhalen „his (Sargons) repair of the trenches of Babylon en in zijn A History of S. a. A., p. 226, zegt hij dat „the late Chronicle records that Sargon removed the soil from the trenches of Babylon and a broken passage in the omens appears to state that he increased the might of Babylon. King vertaalt r. 18 v. der Kroniek zoo, dat zij twee goede daden van Sargon verhalen, nl. de 1e aan Babel, de 2e aan Akkad. Een bezwaar echter tegen deze opvatting is, dat aan 't einde van r. 18 't partikel ma aan 't werkwoord is gevoegd, welk partikel, aan 't eerste van twee werkwoorden gehangen, in den regel althans een zeker oorzakelijk verband tusschen 't 1e en 't 2e werkwoord legt. Het partikel ma legt in r. 11—17 en 20—21 der Kroniek telkens, waar het daar voorkomt, zulk verband. Wel wordt in r. 7 en 8 ook dat partikel gebezigd, terwijl het schijnt, alsof daar de regels in geen oorzakelijk verband met elkander staan. Wij lezen daar : „marê ekallisû ana 5 kapsu usesibma ummat matati mitcharis ibel" d. i. „de zonen van zijn paleis (= zijn hovelingen) deed hij tot 5 kaspu (= een maateenheid) wonen en over de legers der landen heerschte hij gezamenlijk." King, Chronicles II, p. 5, n. 1, oordeelt dat r. 7 op dezelfde gebeurtenis betrekking heeft als r. 28 der Omina, waar wordt bericht, dat Sargon zijn paleis vergrootte. In elk geval ligt er

in opgesloten, dat Sargon een groote hofhouding bezat en daar een groote hofhouding, d. i. veel dienaren, het heerschen over de legers der landen mogelijk maakt, is er ook tusschen r. 7 en 8 oorzakelijk verband, dat door 't partikel ma wordt uitgedrukt. In r. 3 en 4 der Kroniek treffen wij ook 't partikel ma aan, gehecht aan 't 1e van 2 verba en het schijnt weer alsof geen oorzakelijk verband tusschen de beide daar vermelde gebeurtenissen bestaat. Wij lezen daar: „tâmta ina sit Samsi ibirma sattu 11 mât ereb Samsi adi kitisu qatsu iksud", d. i. „de zee in 't Oosten trok hij over en in 't elfde jaar veroverde zijn hand 't land van 't Westen tot zijn einde." In de parallele passage van de Assyr. rec. der Omina, r. 24 en 25, King, Chronicles, II, p. 31, staat ook 't partikel ma bij 't werkwoord, doch die regels bevatten belangrijke varianten. Er staat nl. „tâmta sa erêb samsi iburuma sattu 3 ina erêb samsi ...... qatsu iksuda", d. i. die de zee van 't Westen overtrok en in 't 3de jaar veroverde zijn hand ...... in 't Westen". Voor ons doel behoeven we niet op al deze afwijkingen in te gaan. Ook in de lezing der Kroniek echter ligt tusschen de twee verhaalde gebeurtenissen een oorzakelijk verband, want er wordt daar bericht, dat 't veroveringswerk van Sargon zich over een gebied van de zee in 't Oosten (= de Perzische golf) af tot 't einde van 't land in 't Westen zich uitstrekte. Hoe dit laatste moet opgevat, wat nl. 't einde van 't land in 't Westen is, kan nog niet nauwkeurig bepaald worden. Sargon zelf echter bericht in zijne Sumerisch-Akkadische opschriften, dat hij 't bovenland, (d. i. de landstreek ten Noord-Westen van Babylonië tot Klein-Azië toe), veroverde tot aan 't cederwoud, d. i. waarschijnlijk de Amanus of de Libanon, en de zilverbergen, d. i. waarschijnlijk de Taurus, Poebel, Historical Texts, p. 177 v., en tot aan de bovenzee, o. c. p. 175, d. i. de Middellandsche- of de Zwarte zee. Ook uit den reeds genoemden in Tell-el-Amarna gevonden tekst blijkt, dat hij waarschijnlijk tot in 't hart van Klein-Azië doordrong. Wanneer dat zoo is, dan is het geenszins uitgesloten, dat met de Bovenzee de Zwarte zee bedoeld

wordt. De verovering in 't Oosten leidde dan tot die van 't Westen want zonder de eerste was de laatste niet wèl mogelijk, daar immers Sargon anders vijanden in den rug dicht bij had. Toch komt het ons voor, dat 't bericht in de Omina, dat Sargon de zee van 't Westen overtrok, een juiste traditie is, die we echter niet zoo behoeven op te vatten, dat hij naar Cyprus en nog verder westwaarts de Middellandsche zee opvoer, zooals Winckler dacht , maar zoo, dat hij de golf van Issus of meer zuidwaarts de Middellandsche zee overstak en in de streek van den Taurus landde. Het einde van 't land van 't Westen is dan Klein-Azië, waarheen Sargon dan, ook volgens de Omina, getrokken is, wat overeenkomt met den in Tell-el-Amarna gevonden tekst en Sargons bovenaangehaald opschrift. En aldus geeft dan ook 't partikel ma in die regels der Omina een oorzakelijk verband aan, want de verovering van 't land van 'tWesten was dan 't gevolg van 't oversteken van de golf van Issus of meer zuidwaarts de Middellandsche zee naar Klein-Azië.

Nu bestaat er zulk een oorzakelijk verband tusschen r. 18 en 19 der Kroniek niet, wanneer deze regels zoo opgevat worden, alsof Sargon in Babylon en Akkad beide werken des vredes, volgens dit bericht, heeft uitgevoerd. Poebel, Historical Texts, p. 230 v., echter vat het niet zoo op. Hij vertaalt aldus : „Sarrukin tore out the soil of the esê of Babylon ant built the itê of Agade in view of Babylon" en verklaart ze aldus, dat Sargon the soil to a nearby city bracht. Het werkwoord nasâchu, waarvan issuch de 3e p. s. m. praeteriti is, beteekent wel „remove", zooals King, Chronicles II, p. 8, het in deze passage vertaalt, want hij vertaalt r. 18 door „The soil from the trenches of Babylon he removed", maar het beteekent ook „ontleenen". Zoo wordt het ook gebruikt in den zin van „excerpeeren". Nu kwam wel is waar het verwijderen van aarde bij vervallen bouwwerken, wanneer men deze wilde herstellen, telkens voor. In de bouwopschriften der Babylonisch-Assyrische koningen wordt het dan ook herhaaldelijk bericht. Maar bij

de opvatting, dat wij ook hier daaraan moeten denken, wordt ten 1e geen recht gedaan aan 't partikel ma, dat achter den werkwoordsvorm issuch gehecht is, en ten 2e wordt hier niet van bouwwerken melding gemaakt, zooals in de teksten waarin van 't verwijderen van aarde gesproken wordt. Bij Poebels opvatting van r. 18 wordt echter aan 't partikel ma recht gedaan. Wij vertalen nu issuch door „hij haalde weg" (d. i. hij haalde er vandaan). Wel is het dan bij deze verklaring van r. 18 vreemd, dat Sargon aarde uit de trenches, zooals King esê vertaalt, van Babylon haalde, maar de beteekenis van esê is nog onzeker en wij hebben evenveel recht het door „kuilen" of drgl. over te zetten. Wij krijgen dan van dien regel, die in 't Babylonisch alzoo luidt : „epir esê sa Babili issuchma", afgezien van 't partikel ma, de vertaling : „de aarde der kuilen (?) van Babel haalde hij weg. En wij krijgen dan dit verband met r. 19, waarbij aan 't partikel ma recht wordt gedaan, dat Sargon die aarde gebruikte bij de vergrooting van Agadé. Aarde van Babylon wordt dus gebruikt ter vergrooting van Akkad. Dan doet Sargon volgens r. 18 en 19 der Kroniek geen goed, doch kwaad jegens Babel. Voor deze onze verklaring pleit ook, wat in r. 20 der Kroniek volgt. Daar leest men nl. ana marusta ipusu belu rabu Marduk igugma, d. i. wegens 't kwaad, dat hij deed, was de groote heer, Marduk, vertoornd". Bij Kings opvatting, dat r. 18 een goede daad van Sargon jegens Babel bericht, is niet in te zien over welk kwaad, dat Sargon had gedaan, Marduk toornig is, welk kwaad hij nog wel blijkens r. 21 der Kroniek aan 't volk van Sargon met hongersnood en aan Sargon zelf, blijkens r. 22 v. met opstand tegen zijn heerschappij straft. King, Chronicles I, p. 50, denkt hierbij aan booze daden van Sargon in 't algemeen. Maar wegens die veroveringen van Sargon, die vooraf in de Kroniek vermeld worden, kon Marduk toch niet vertoornd op Sargon zijn, want uit niets blijkt, dat ze tegen Marduk gericht waren. Beschouwen we echter r. 18 v. als bericht van een kwaad, dat Sargon tegen Babel bedreef om Babel neer te drukken en Akkad ten koste van

Babel te verheffen, dan verklaart zich r. 20 vv. als toorn van Marduk, die boos is over 't kwaad, dat Babel, zijn stad, door Sargon, is aangedaan en nu Sargon daarvoor straft. Sargon heeft dan blijkens de Kroniek tegen Babel op dergelijke wijze gehandeld als later Sanherib, die Nineve ten koste van Babel wilde verheffen. Voor deze verklaring pleit verder nog dat in r. 5—7 van den achterkant der tafel, waarop de Kroniek geschreven is, King, Chronicles, II, p. 11, Sulgi, koning van Ur, in de 23e eeuw, aan Babel kwaad doet en daarvoor door Bel wordt gestraft en het is daar weer dezelfde verhouding als hier. Hij verheft Eridu en drukt Babel neer. Er staat nl. : „Sulgi, de zoon van Ur-Nammu heeft Eridu, dat aan de kust der zee ligt, grootelijks verzorgd, kwaad zocht hij en 't bezit van Esagila (d. i. de tempel van Marduk te Babel) en van Babel bracht hij uit als buit. Bel ...... en zijn lijk ...... verdierf hem." Ook treffen we het telkens in de Assyrische teksten aan, dat hongersnood of nederlaag of beide samen als straf op een bedreven kwaad, dat te voren genoemd is, bedreigd wordt. Zoo lezen we in nr. 33 der Keilschrifttexten aus Assur Historischen Inhalts, in welken tekst Adadnirari I van Assyrië, 1310—1281, zijn herstelling van de rivierkade te Assur verhaalt, aan 't einde o. m. : „Wie verandert mijn opschrift en mijn naam, moge Asur, mijn heer, zijn heerschappij vernietigen. Moge Adad, mijn heer, met een boozen bliksemstraal op zijn land donderen. Moge hij met honger zijn land treffen. Moge hij hem, zijn volk en zijn nakomelingschap voor 't aangezicht zijner vijanden slaan." In een tekst van Salmanassar I, 1280—1261, o. c. nr. 41, waarin de herstelling van een poort wordt bericht, leest men aan 't slot : „Wie verandert mijn opschrift en mijn naam, moge Asur, mijn heer, zijn heerschappij neerwerpen, moge hij met honger zijn land treffen." Wel doet het bij onze opvatting vreemd aan, dat aarde uit Babel naar Akkad werd gebracht, maar wij lezen in een tekst van Adadnirari I, nl. nr. 35, o.c., dat deze koning bij 't herstellen van een gedeelte rivierkade te Assur aarde der stad Ubase haalde. Nu is deze verklaring van de regels

in de Kroniek wel in strijd met Omina, Assyr. rec., r. 8, King, Chronicles, II, p. 27, zooals King (en Jastrow) dien regel opvatten, nl. aldus, dat Sargon de macht van Babel vergrootte (grondde), King, A History of S. a. A. p. 226, maar het verbum in dien regel is weggebrokkeld, zoodat er iets anders kan gestaan hebben, waardoor het juist een daad van vijandschap tegen Babel kan geweest zijn.

Beschouwen we nu r. 8—11 der Omina, Assyr. rec., King, Chronicles II, p. 27 v., dan lezen we deze zeer verminkte regels met aanvullingen van King aldus: Sarrukin sa ina siri anni kissu[te sa Bab]ili i ...... sum-ma [ep]irê sa salla bab Gin-Na issuchuma ...... ma [kima] agade ala ipusum[a ......]ki sumsu im[b]u ...... [u] ...... [ina libb]a usesibu. King geeft l. c. de volgende vertaling: Sargon, who under this omen ...... the might of Babylon ...... and removed the soil of ...... the gate ...... and ...... and built a city like Agade and called its name ...... therein he caused to dwell. Jastrow, o. c, II, p. 232 vv. vatte deze regels als gunstig voor Babel op, zoo nl., dat Sargon „das Machtgebiet Babylons gründete." Hommel, Geschichte Babyloniens und Assyriens, 1885, p. 305, verklaarde ze echter als ongunstig voor Babel, nl. zoo, dat Sargon de macht van Babel vernietigde. Winckler dacht, zooals boven reeds opgemerkt, zelfs, dat hier de stichting van Babel bericht werd. Ook King meent hier een goede daad jegens Babel vermeld te zien. Jastrow nu vult 't werkwoord in r. 8 aan tot isusumma en vertaalt dien regel dan door: Sargon, der auf dieses Orakel hin das Machtgebiet Babylons gründete, en hij verwerpt de vertaling van dezen werkwoordsvorm door Hilprecht, die „betrübt" overzette, wat volgens Jastrow „gar keinen Sinn gibt." Toch kan Hilprecht wel dichter bij de waarheid geweest zijn dan Jastrow. In plaats toch van isusumma, dat Hilprecht en Jastrow meenden te mogen lezen, ofschoon ze dien vorm dan elk van een ander werkwoord afleidde, kan wel anders worden aangevuld. En tegen de aanvulling tot isusumma pleit de rest van 't 2de teeken van deze teekengroep, zooals King, Chronicles,

II, p. 129, die rest geeft. Als nu verder r. 9 en 10 der Omina, Assyr. rec., King, Chronicles II, p. 28, op dezelfde gebeurtenis betrekking hebben als Kroniek, r. 18 en 19, King, Chronicles, II, p. 8, dan versterkt dat de beschouwing, dat in r. 8 der Omina een vijandige daad jegens Babel te zien is, zooals we ook r. 18 der Kroniek meenden te mogen beschouwen, maar ook wanneer r. 9 en 10 der Omina op een andere gebeurtenis dan r. 18 v. der Kroniek doelen, ook dan kan r. 8—11 der Omina als vijandige daad jegens Babel beschouwd worden en deze regels dus berichten, dat Sargon tegen Babel vijandig optrad, zooals, naar bovengegeven verklaring, r. 18 v. der Kroniek dat mededeelen.

Uit de vijandige houding van Sargon jegens Babel, die wij in Kroniek en Omina meenen te zien, blijkt dan, dat Babel in Sargons dagen reeds zulk een belangrijke stad was, dat ze voor een heerscher als Sargon gevaarlijk kon worden en uit Sargons vergrooten van Akkad tot de grootte van Babel blijkt, dat toen Babel zelfs grooter was dan Akkad, dat vóór Sargon bestond. De grootte en belangrijkheid van Babel reeds toen dringen op haar beurt tot het toekennen van een hoogen ouderdom aan deze laatste stad en tot inachtneming van 't bericht bij Berossus, dat de overlevenden terstond na den zondvloed Babylon wederom stichtten, en 't Bijbelsch verhaal van den torenbouw te Babel, zoo *vroeg* als deze in Gen. 11 gesteld wordt.

DE DECALOOG IN CALVIJN'S LITURGIE

door

Ds J. DOUMA te Britsum.

I.

„Moeielijkheid levert de vraag op, welke plaats de voorlezing van de Wet der Tien Geboden in den Eeredienst moet innémen". zoo schreef reeds voor jaren Dr A. Kuyper [1]), en die woorden gelden nog onverzwakt. Nog altijd is er verschil over, of de Decaloog behoort in het stuk der ellende of in het stuk der dankbaarheid, bedoelt schuldbesef en behoefte aan genade te wekken, dan wel den geloovigen voor te houden, hoe zij Gode voor de verlossing in Christus hebben dankbaar te zijn.

Dr Kuyper zelf kiest met groote beslistheid voor het laatste. „Is de schare in het kerkgebouw niet een groep hoorders, maar een *„vergadering der geloovigen"*, zoo schrijft hij [2]), „dan kan de Wet niet onder hen optreden als een *tuchtmeester tot Christus"*. Daarom wenscht hij voorlezing der Wet *na* de predikatie, bij het verlaten van het kerkgebouw, en bij het terugkeeren tot de praktijk des levens. De door de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland benoemde Deputaten spreken echter zich in hun aan de Synode van Utrecht aangeboden Rapport weer anders uit. Zij geven de Wet een plaats in het begin van den Dienst, vóór de belijdenis van zonden en zeggen: „Tot die schuldbekentenis en schuldbelijdenis wordt de gemeente opgewekt door het hooren van de Wet des Heeren, die richtsnoer is voor haar leven" [3]). En meerdere onzer Kerken zijn in

---

[1]) Dr A. Kuyper. Onze Eeredienst, bl. 209.

[2]) a. w. bl. 215.

[3]) Rapport inzake het concipieeren van Belijdenisvragen, de Herziening van de Liturgie.... J. H. Kok, Kampen, bl. 25.

dezen naar het voorstel der Deputaten gaan handelen, o.a. naar ik mij uit den laatsten tijd meen te herinneren de kerk van Watergraafsmeer, die de lezing van de Wet en van de hoofdsom der Wet aan de belijdenis van zonden laat voorafgaan. Uit een boek van Dr H. Beets weet de Reformatie [1]) mee te deelen, dat ook in Amerika in 1920 aan de Synode der Christ. Geref. Kerk een ontwerp-liturgie is aangeboden, waarin dé hoofdsom der Wet (Matth, 22 vs. 37—40) voorafgaat aan de belijdenis van zonde. Wint zoo de gedachte, als zou de Decaloog in den eeredienst moeten strekken tot verlevendiging van zondebesef terrein, toch zijn er ook nog Kerken, waar, min of meer in aansluiting aan het XLIVste artikel der Synode van Dordrecht 1574 [2]), 's morgens vóór de preek de 12 artikelen gelezen worden en 's middags vóór de Catechismusprediking de Wet des Heeren. Daardoor wil men dan de door Dr. Kuyper voorgestane gedachte tot uitdrukking brengen, dat de Wet als regel der dankbaarheid aan de gemeente moet worden voorgehouden.

En niet alleen in de Gereformeerde Kerken is verschil over de vraag, welke plaats de Wet der Tien Geboden in den Eeredienst moet innemen. Vanwege den Liturgischen Kring worden door de Hollandia-drukkerij te Baarn Liturgische Handboekjes uitgegeven. In no. I der Handboekjes schrijft nu Ds J. Ph. Eggink van Rotterdam : „. . . . ik acht deze opvatting van de Tien Geboden (nl. als prikkel tot schuldbelijdenis, als spiegel tot zondekennis) onschriftuurlijk en psychologisch foutief" [3]). Daarom wil hij de Wet gelezen hebben na de schuldbelijdenis en de absolutie. Maar in no. II der Handboekjes in Rubriek III wordt de Wet des Heeren (wel niet ontleend aan Ex. 20, maar aan Rom. 13

---

[1]) No. 30, 4e Jaargang.

[2]) De Syn. v. Dordrecht schreef in art. XLIV voor, dat de 12 artikelen 's Zondags zouden „aangehangen" worden aan het tweede gebed. „Ende voor den Catechismi predick, na het ghebet de 10 geboden verhalen . . . ." Kerkelijk Handboekje, uitg. Biesterveld en Kuyper, pag. 74.

[3]) Liturg. Handb. I, 1923, p. 41. Zie verder zijn heele artikel, bl. 40—42.

vs 9—12) gesteld vóór schuldbelijdenis en genadeverkondiging. Ingeval men echter de Wet nà schuldbelijdenis en genadeverkondiging wil doen volgen wordt in Rubriek III A een tweede ontwerp gegeven, waarin de Wet, voorgehouden èn naar Exodus 20 èn in haar hoofdsom naar Matth. 22 op de absolutie volgt. En in de Toelichting staat: „Men kan de Wet des Heeren aan de Schuldbelijdenis doen voorafgaan; de Wet overtuigt dan van zonde; men kan ook de Wet op de Schuldbelijdenis doen volgen; zij predikt dan de vruchten der dankbaarheid" [1]).

Merkwaardig is hierbij, dat allen zich oriënteeren aan Calvijn, van wien aangenomen wordt, dat hij de Wet plaatste in het stuk der Dankbaarheid. Daarom schrijft Dr Kuyper, dat „in de hoofdzaak Calvijn onbetwistbaar gelijk had" (a. w. blz. 215); zeggen de Deputaten der Generale Synode, dat het liturgisch meer juist is met à Lasco en Datheen de Wet te plaatsen vóór de schuldbelijdenis, dan daarna, zooals Calvijn dat deed (Rapport blz, 25), en schrijft Ds. Eggink: „Daarom willen wij het voorbeeld van Calvijn volgen... (a. w. bl. 42).

Een en ander wettigt wel een pogen, om na te gaan, welke plaats Calvijn in den eeredienst aan den Decaloog gaf.

Terecht zegt Dr. A. Kuyper, dat we in het voorlezen der Wet niet te doen hebben met een Roomsche traditie, die gedachteloos gehandhaafd of liever geduld bleef. Maar hij gaat te ver, als hij aan Calvijn de eer van het vaderschap dezer instelling toeschrijft (a. w. bl. 213). Immers toen Calvijn in Genève kwam, vond hij reeds den Decaloog in de liturgie opgenomen. Dat blijkt uit Farel's Manière et Fasson, [2]) verschenen in 1533 en herdrukt in 1538. Met dit

---

[1]) Zie Liturg. Handb. II, 1923 pg. 6 en 7, pg. 11—13 en pg. 24.

[2]) De titel is: „La Manière et Fasson quon tient es lieuz que Dieu de sa grace a visites". Deze oudste liturgie der Fransche Gereformeerde Kerken is in 1859 door Jean Guillaume Baum opnieuw uitgegeven, en verschenen te Straatsburg bij Treuttel et Wurtz en te Parijs bij J. Cherbuliez. Een

boekje mogen we wel eens nader kennis maken. Immers, al heeft Calvijn de daarin voorgeschreven liturgie niet opgesteld, hij heeft ze tijdens zijn eerste verblijf te Genève toch, mag men aannemen, gebruikt. En wat hij in 't algemeen van Farel's en Viret's arbeid aan Sadoletus schrijft, nl. dat hij wat door Farel en Viret gedaan was, niet alleen goedkeurde, maar ook had getracht te bewaren en te bevestigen [1]), zal toch ook wel voor de liturgie, al was ze zijn ideaal juist niet, gegolden hebben. In Farel's M. en F. nu is de orde voor den Zondagmorgendienst, hoofddienst aldus: gebed, text, preek, *wet, zondebelijdenis,* apostol. symbool, gebed. De Wet moest in de toepassing van de preek worden ingevlochten. De Prescheur de verite had te onderwijzen en allen te vermanen „de garder les sainctz commandemens de Dieu, priant nostre seigneur, qu' il donne la grace de les obseruer. Il propose la loy de Dieu et les sainctz commandemens comment ilz sont escriptz en Exode au XX chap . . . (M. et. F. ed. Baum. p. 75)". Daarna moest de prediker allen opwekken om met belijdenis van zonden genade aan God te vragen. De zondebelijdenis is vrij uitgebreid. In de Berner liturgie van 1529 waarvan Farel's Maniére et Fasson een bewerking is, luidt ze: „Ich armer sünder, bekenn mich Gott minem himlischen vatter, das ich leyder vil gesündet hab, und syn heylige gebott on vnderlasz überträtten, mit bösen gedancken, worten, vnd wercken, mit underlassung bruderlicher liebe, in allen minem läben, wie dann mich, min Gott vnnrd vatter schuldig weyszt, so begäre ich gnaad, vnnd sag: Vatter, ich han gesündet in den himmel, vnnrd vor dir: Ich bin fürhin nitt wirdig das ich sun heysse" [2]). Maar Farel heeft de Berner belijdenis van schuld zóó omgewerkt, dat ze zeer duidelijk

breede bespreking heeft o.a. prof. Gooszen aan dit boekske gewijd in zijn werk: „De Heidelb. Catechismus en het boekje van de Breking des Broods". Leiden 1893 p. 314—325.

[1]) Calvini Opera, versch. in 't Corpus Reformatorum. V. 386.

[2]) Naar een copie, door mij genomen.

terug slaat op de voorafgaande Wet der Tien Geboden. Achtereenvolgens worden de zonden tegen elk der geboden beleden: „. . . . confessant deuant luy, que tres griefuement et grandement lauons offense, contreuenant a sa saincte loy, ne ladorant purement en esperit et verite, ne seruant a luy seul, ne laymant sur tout, en honnorant son sainct nom sans le prendre en vain, ne viuant sainctement a son honneur et a laide et secours de nostre prochain (1e, 2e en 3e gebod), ne faisant le vray et sainct repos de mal dire, mal faire et penser (4e gebod), ne honnorant ceulx qui sur nous ont puissance (5e gebod), ne euitant toute hayne, payllardise, larrecin, mensonge (6e, 7e, 8e en 9e gebod) et toute chose qui contreuient a lamour de Dieu et de nostre prochain (10e gebod) . . ." [1]).

Daaruit blijkt duidelijk, dat in Farel's Manière et Fasson de Wet moest dienst doen als kenbron der ellende, om het zondebesef der gemeente te verlevendigen. En onder vigueur dezer liturgie heeft Calvijn gedurende zijn eerste verblijf in Genève gearbeid.

In zijn tweede gemeente, de Fransche vluchtelingenkerk te Straatsburg, waar Calvijn na zijn verbanning uit Genève in 1538 een toevlucht vond, heeft de Decaloog ook een plaats in den eeredienst gekregen. Vóór Calvijn's komst was de „Ecclesiola Gallicana" nog niet zelfstandig georganiseerd. Prediking, gebed en gezang waren lang 't eenige, wat aan de vreemdelingen toegestaan was. Daarom vond Calvijn, toen hij in Straatsburg kwam, geen formulier van doop en avondmaal en huwelijk, maar slechts enkele door Marot vertaalde psalmen, welke hij na toevoeging van eenige door hem zelf bearbeide in 1539 te Straatsburg uitgaf onder den titel: „Aulcuns Pseaumes et Cantiques mys en chant" [2]). Met Calvijn's komst echter ontving de

[1]) Man. et Fass. ed. Baum. p. 58 en 59.

[2]) vgl. A. Erichson. Die Calvinische und Altstrassburgische Gottesdienstordnung, Strassburg Heitz 1894 pag. 6 en 7.

Fransche gemeente een eigen kerkgebouw en het recht van de bediening der sacramenten [1]). De behoefte aan een eigen liturgie liet zich daarmee gevoelen, en Calvijn heeft zijn ecclesiola haar liturgie mogen geven.

Evenwel is er geen sprake van, dat Calvijn de liturgie heeft opgesteld, zooals Ebrard zegt „frei, aus einem Gusz" [2]). Al mag dit nog met eenige reserve gezegd van de formulieren voor Doop en Avondmaal, in geen geval geldt dit van de liturgie voor den hoofddienst op Zondagmorgen. Zelf erkent Calvijn in zijn afscheidswoord aan de Dienaren van Genève (Calv. Op. ed Baum. IX 894): „Quant aux prieres des dimanches, ie prins la forme de Strasbourg et en empruntay la plus grande partie". En zoo is het. Ook daarin, dat hij den Decaloog een plaats gaf in den dienst, sluit Calvijn zich aan de liturgie, gelijk die reeds in de Duitsche gemeente te Straatsburg gevonden werd, aan.

Kenmerkend is nu, dat de Wet in Straatsburg niet als bij Farel na de preek en vóór de zondebelijdenis haar plaats vond, maar vóór de preek en na de zondebelijdenis. Bovendien werd de Wet niet gelezen maar gezongen. Zoo was het reeds in 1524, blijkens de in dat jaar verschenen „Grund und Ursach der Neuerungen" van Bucer [3]). Bucer beschrijft daar den dienst in Staatsburg's Duitsche gemeente aldus: „So am Sonntag die Gemeinde zusammenkommt, ermahnt sie der Diener zum *Bekenntnis der Sünden* und um Gnade zu bitten, und beichtet Gott anstat der ganzen Gemeinde, bittet um Gnade und verkündet den Gläubigen *Ablas der Sünden*. Darauf singt die ganze Gemeinde etliche kurze *Psalmen* oder Lobgesänge. Nach dem thut der Diener ein kurzes *Gebet* und liest der Gemeinde etwas von *Apostelschriften* und *erklärt* desselbe aufs kürzeste.

---

[1]) Calv. Op. p. 288. 1894 Gallis Argentorati ecclesia data est.

[2]) Cit. uit Daniël, Cod. Liturgicus III p. 52 kleine letter.

[3]) Een afdruk van dit belangrijk geschrift is te vinden in Walch's editie van Luther's werken XX, p. 458 v.v.

Darauf *singt* die Gemeinde wieder; *die zehn Gebote oder etwas anderes*" [1]). Dan kwam de prediking over een text aan het Evangelie ontleend, waarop het zingen van de artikelen des geloofs en 't groote gebed volgden.

Later wordt in de Straatsburger liturgischen Ordnungen van het zingen der Wet niet meer uitdrukkelijk melding gemaakt. In de uitgaven, verschenen tusschen 1526 en 1561 staat slechts, dat de gemeente na de absolutie aanvangt een psalm of geestelijk lied te zingen, dat daarna de dienaar een kort gebed doet, waarop de gemeente weer een psalm of „vsz dem vorgesungnen, so der lang, etliche vers". [2]) Erichson neemt nu wel aan, dat met het geestelijk lied bedoeld is het eerste deel van den Decaloog, en de woorden „vsz dem vorgesungnen, so der lang, etliche vers", het zingen van de tweede helft der Wet aanduiden. Maar m.i. kan hier moeilijk van den Decaloog sprake zijn. De woorden „so der lang" wijzen op de *mogelijkheid*, dat een ingezette *psalm* te lang zou zijn om in zijn geheel gezongen te worden, waarom dan van pauze tot pauze gezongen werd. Van de berijmde Wet des Heeren echter met haar vaste lengte kunnen m.i. de woorden „so der lang" niet gelden. Het facultatief stellen van het zingen der Wet „die zehn Gebote oder etwas anderes" schijnt ten nadeele van den Decaloog gewerkt te hebben, al mogen wij aannemen, dat het zingen der Wet nog wel zal voorgekomen zijn [3]).

Calvijn heeft in zijn liturgie het zingen der Wet overgenomen, en *niet* facultatief gesteld maar er een vaste plaats aan gegeven. En in afwijking van wat hij in Genève vond en

---

[1]) Citaat overgenomen uit: Fr. Hubert. Die Strassburger liturgischen Ordnungen. Göttingen 1900, p. LXIX.

[2]) Zie Fr. Hubert, a. w. p. 95 en 96.

[3]) Het zingen van de 2 tafelen der Wet kwam in 1555 nog voor in de kerk te Nördlingen. Daar werd echter de 1e tafel gezongen voor de preek. zie Die Nördlinger evangelischen Kirchen-ordnungen des XVI. Jahrhunderts door dr Geyer. München 1896. pag. 48.

in aansluiting aan het gebruik der Duitsche kerk in Straatsburg gaf hij de Wet haar plaats na de absolutie en vóór de preek. Dit zeggen ons de bronnen voor de kennis van Calvijn's liturgie in Straatsburg duidelijk.

Allereerst mag als bron wel worden genoemd de beroemde *Edition pseudo-romaine*, een door Peter Brully in 1542 verzorgde herdruk van een door Calvijn gegeven en spoedig uitverkochte liturgie. Bekend is, dat Brully's uitgave (waarvan slechts één exemplaar over is) pseudo-romaine heet, omdat aan het slot onder het woord Fin staat: „Imprimé à Rome par le commandement du pape, par Théodore Brüsz allemant, son imprimeur ordinaire". De pseudo-rom. geeft de volgende orde van dienst „pour le dimanche matin":

Eerst geschiedt de invocatie: „Nostre ayde soyt au nom de Dieu qui a faict le ciel et la terre". Daarop volgt de Confession, de zondebelijdenis met haar aanhef:

„Mes freres qu'ng chacun de nous se presente deuant la face du seigneur auecques confession de ses faultes et pechez".

Op de belijdenis van zonde volgt de absolutie, de toezegging van vergeving der zonden aan wie waarlijk berouw hebben met de woorden: „ie denonce labsolution au nom du pere, du filz et sainct esperit. Amen".

Nu wordt gezongen. Icy leglise chante. Hoewel het niet gezegd wordt weten we van elders, dat dit gezang, gelijk we later ook nog zien zullen, de eerste tafel der Wet tot inhoud had. In aansluiting aan het zingen van de eerste tafel der Wet werd verder gebeden om inschrijving der Wet in de tafelen van het hart. Dit gebed luidt als volgt:

„Le seigneur soyt auecques vous, faysons pryeres au seigneur. Père céleste plein de bonte et de grace, comme il te plaist declarer ta saincte volunte a tes pouuers seruiteurs, et les instruyre en la iustice de la loy, vueille la aussi tellement escripre et imprimer en nos cueurs, qu' en toute nostre vye nous ne cherchions qu'a te seruyr et obeyr, ne nous imputans point les transgressions qu'avons commises

contre ycelle affin que sentans ta grace multiplye sur nous en telle abondance, nous ayons matyere de te louer et glorifyer, par Jhesu Christ ton filz nostre seigneur".

Dan vervolgt de liturgie:

„Icy ce pendant que leglise chante le ministre va en la chaire . . ." met welk gezang, gelijk blijken zal, de tweede tafel der Wet tot inhoud had.

Op den kansel gekomen bidt de Dienaar dan om recht verstand van het Woord, predikt en gaat daarna voor in een gebed voor allen nood der Christenheid, met een paraphrase eindigend van het Onze Vader. Dat na dit gebed het apostolisch symbool door den dienaar werd gelezen, vermeldt de edition pseudo-romaine niet. Wel vermeldt ze het zingen van het Credo op den dag der avondmaalsviering. „Au iour de la Cene les prieres acoustumes acomplies on chante le Symbole des Apostres, cependant le Ministre prepare le pain et le vin sur la table" [1])

Bijna woordelijk stemt met de ed. pseud. rom. overeen de andere bron voor de kennis van Calvijn's liturgie in Straatsburg, de in 1545 door Garnier bezorgde uitgave. Het eenige exemplaar, dat hiervan overig was, is met den brand van Straatsburg in 1870 vernietigd, maar gelukkig was het in 1867 afgedrukt in Calv. Op. VI p. 173 v.v. in de noten. In Garnier's uitgave nu staat uitdrukkelijk, dat de gemeente na de absolutie „chante les commandemens de la premiere table", en na het gebed om inschrijving der Wet in het hart „chante le reste des commandemens". (Calv, Op. VI p. 174 noot). Tevens wordt in de ed. Garnier nog de gewichtige mededeeling gedaan, dat achter elk der 11 vierregelige verzen van de berijmde Wet des Heeren door de gemeente de oude litanie „Kyrieleison" werd aangeheven (Calv. Op. VI p. 222 noot), Ook het zingen van het apostol. symbool op

[1]) Douen in zijn werk „Clément Marot et le Psautier huguenot" Bd. I p. 333 v.v. beschrijft de édition-pseudoromaine. Zelf mocht ik er indertijd copie van ontvangen uit Genève.

den dag des Avondmaalsviering wordt vermeld. (VI. 197 noot).

Nog een derde bron voor de kennis van Calvijn's liturgie in Straatsburg is de Liturgia Sacra van Valerandus Pollanus, in 1551 in Engeland uitgegeven. In zijn voorrede zegt Pollanus, dat hij de riten en gewoonten der vluchtelingengemeente van Straatsburg wil meedeelen; dat hij, voor 8 jaar in Straatsburg gekomen en daar „in ordine Presbyterii per annos aliquot" arbeidend, die gemeente en hare verordeningen nauwkeurig heeft leeren kennen en dat geen woord zelfs van wat hij daarover gaat schrijven door hem verzonnen is, zooals Bucer en Martyr getuigen kunnen. Verder, dat hij de liturgie zóó wil meedeelen „ut qui legat attentius, spectare, non legere se putet". Metterdaad geeft Pollanus in zijn Liturgia Sacra een zeer aanschouwelijke voorstelling. Alleen, hij wijkt in zoover van Brully en Garnier af, dat hij den dienst laat beginnen met het zingen van de eerste tafel der Wet. Bij het binnenkomen van de pastor zet de voorzanger, zoo schrijft hij, in: Leve le Cueur [1]), Onderwijl gaat de dienaar des Woords achter de Avondmaalstafel staan en wanneer de eerste tafel der Wet is gezongen, „Cum absoluerint primam tabulam, tum pastor mensae astans versus adpopulum sic incipit: Adiutorium ...." Na zondebelijdenis en absolutie zingt de gemeente de tweede helft van den Decaloog (totum decalogum absoluit). Daarop volgt dan het gebed om inschrijving der Wet in de harten, dat zakelijk niet, maar woordelijk wel verschilt van het gebed, dat de ed. pseudo. rom. en Garnier meedeelen. Het luidt bij Pollanus aldus: „Domine Deus Pater misericors, qui hoc decalogo per seruum tuum Mosen nos Legis tuae iustitiam docuisti, dignare cordibus eam ita tuo spiritu inscribere, ut nequicquam deinceps in uita magis optemus, aut uelimus, quam tibi obedientia consummatissima placere in omnibus, per Jesum

---

[1]) „Leve le cueur, ouvre l' oreille" aanhef van Marot's berijming der Wet, die reeds in 1545 de oude berijming, afgedrukt Calv. Op. VI. p. 621 en 622 had vervangen.

Christum filium tuum. Amen". Terwijl nu volgens de edd. van 1542 en 1545 de gemeente na dit gebed de 2e tafel der Wet zingt, onder welk gezang de Dienaar van achter de avondmaalstafel op den preekstoel gaat, laat Pollanus de gemeente nu voor de *derde* maal zingen, en wel een vers waarin het gebed om inschrijving der Wet in het hart, dat de Dienaar opzond, door de gemeente wordt overgenomen (Hic Ecclesia eandem orationem uerbis prope iisdem Choraule praeeunte succinit), Bedoeld zal ongetwijfeld zijn het slotvers van de berijmde 10 geboden: „O Dieu, ton parler d' efficace....". Van een Kyrieleison na elk vers van den berijmden Decaloog zwijgt Pollanus. Wel vermeldt hij, dat op gewone Zondagen na het laatste gebed het apostolisch symbool door den Dienaar gelezen werd, dat op de Avondmaalszondagen door de gemeente gezongen werd.

Er is dus wel eenig verschil tusschen Pollanus' voorstelling der dingen en die van Brully en Garnier. En nu geeft Dr A. A. van Schelven in zijn proefschrift „De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der 16e eeuw in Engeland en Duitschland" p.g. 86, noot 2 wel den raad: „Waar er verschil is — bijv. ten opzichte van de plaats in den cultus van den zang der eerste Wetstafel — moet op Pollanus' bericht worden afgegaan, om te weten welk gebruik Calvijn heeft gevolgd. Brully veroorloofde zich wel meer daarvan een afwijking". Maar nog daargelaten het feit dat Pollanus zijn Liturgia Sacra in haast opgesteld heeft, (diecularum aliquot labor), Brully en Garnier stemmen, tenminste in wat zij zeggen over het zingen der Wet, overeen, wat voor hun betrouwbaarheid pleit. Daarom behoeven we Pollanus niet onbetrouwbaar te noemen. Is het niet mogelijk, dat Pollanus getrouw weergeeft den eeredienst der gemeente in *zijn* tijd? Kan dezelfde factor die hier te lande de verschuiving van het votum tot na het eerste zangvers heeft bewerkt, dat n.l. voor het uitspreken van het votum bij den aanvang van den dienst zoo vaak de noodige stilte ontbreekt, dit ook niet in Straatsburg bewerkt hebben?

En bood Marot's berijming van den Decaloog, die de oude berijming in het midden der veertiger jaren verdrong, in haar beginwoorden „Leve le cueur, ouvre l' oreille" niet uitnemenden aanhef voor de godsdienstoefening? Daarom heb ik geen bezwaar aan te nemen, dat Pollanus getrouw de „ritus et mores" van Straatsburg's vluchtelingengemeente heeft weergegeven, n.l. zooals *hij* die had meegemaakt. Maar om *Calvijn's* liturgie te leeren kennen, om te weten de plaats van den Decaloog in den dienst, houd ik me 't liefst aan de voorstelling van Brully en Garnier. En dan blijkt ten duidelijkste, dat Calvijn de Wet op schuldbelijdenis en absolutie deed volgen blijkens het gebed om inschrijving der Wet in het hart, haar bovenal dienen deed als regel der dankbaarheid. Al trilt in het Kyrie Eleison, „Heere erbarm U", de heugenis der zonde na, de overhand heeft toch de bede om heiligmaking: „wil Uwe Wet zóó inschrijven en indrukken in onze harten, dat wij in heel ons leven slechts zoeken U te dienen en te gehoorzamen". [1])

Over de Liturgie van Calvijn na zijn terugkeer in Genève, gelijk wij die leeren kennen uit zijn „Forme des Prieres et Chantz Ecclesiastigues" van 1542, kan ik kort zijn, omdat daarin van den Decaloog niet meer gesproken wordt. De dienst in Genève is uiterst sober geworden. Na het „Nostre aide soit au nom de Dieu, qui a faict le ciel et la terre. Amen", volgt de zondebelijdenis. Geen absolutie wordt hierna gegeven, Hoewel Calvijn persoonlijk voorstander van de absolutie was, [2]) heeft hij van haar invoering afgezien, omdat sommigen vreesden dat men zich aan de nieuwigheid ergeren zou. Van een lezen of zingen der Wet is evenmin sprake. Na de zondebelijdenis zingt de gemeente een psalm, en daarop begint de Dienaar direct in een vrij gebed te bidden

---

[1]) A. Kuyper, a.w. bl. 214.

[2]) Calv. Op. Xa. p. 213 . . . . Nimium facilis fui ad cedendum.

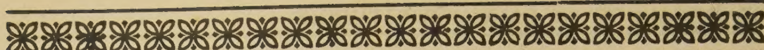
om de genade, Gods Woord recht te mogen brengen en hooren, aan welk gebed de prediking zich aansluit [1]).

Of uit het feit, dat de Geneefsche „Forme des Prieres et Chantz Ecclesiastiques" zwijgt van den Decaloog, moet worden afgeleid, dat deze *heelemaal* uit den Geneefschen eeredienst is verdwenen, valt te betwijfelen. Bersier herinnert in zijn „Projet de Révision de la Liturgie" Paris 1888, bl. 18, note 1 er aan, dat het Straatsburger gebruik om de Wet des Heeren te zingen „subsista longtemps en France et dans la Suisse romande, comme l' affirme l' historien Ruchat, et comme le prouve le fait que, dans tous nos Psautiers, le Décalogue se trouve en vers, à la fin des Psaumes". Maar toch, de officieele liturgie van Genève zwijgt er van, en daarom zullen we deze verder buiten bespreking laten, inzake de vraag, welke plaats de Decaloog in Calvijn's liturgie inneemt.

Zoo weten we dan, welke plaats de Decaloog *feitelijk* in Calvijn's liturgie innam. Nu rest nog het moeilijkste van de ons voorgenomen taak, nl. na te gaan, hoe de plaats der Wet in den eeredienst naar Calvijn's opvatting *moet* zijn.

---

[1]) Calv. Op. VI p. 173 v.v.

RECENSIËN.

Op weg naar God. Peinzingen over God en beschouwingen over de Goddelijke waarheid, door den priester G. S. Petrow. Kampen, Kok.

Dit geschrift werd eerst uit het Russisch in het Duitsch vertaald, en naar deze vertaling vrij bewerkt voor het Nederlandsche volk. Het verdient om zijn uitnemenden inhoud en vaak treffende voorstellingswijze warme aanbeveling.

RIDDERBOS.

Verslag der Vereeniging tot Chr. verzorging van krankzinnigen in Nederland, 1922. Uitg. van het Centraal-kantoor Hollanderstraat, 's Gravenhage.

Gaarne vestigen we ook hier de aandacht op dit belangrijke verslag.

RIDDERBOS.

N. W. van Diemen de Jel. Een Kerstnacht voor Parijs. Kampen, Kok 1924. — 178 blz.

Een verhaal uit den Fransch-Duitschen oorlog van 1870. Eene Duitsche moeder, die haar zoon aan het front een Kerstgeschenk met Berliner bollen wil zenden, en daar de postmeester het pakket niet accepteeren wil, erop uittrekt om het hem zelf te brengen. Het eenvoudige gegeven wordt uitgewerkt op eene wijze, die den lezer van het begin tot het einde boeit. Een verhaal van vroomheid en moed. Een prachtig boek.

RIDDERBOS.

J. C. Homoet, De hofnar van Gelre. Kampen Kok. — 168 blz.

Een niet onverdienstelijk verhaal uit den tijd der Reformatie.

RIDDERBOS.